

**«NUTQINING UMUMIY RIVOJLANMAGANLIGI BO'LGAN
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA PREDIKATIV LUG'ATNI
SHAKLLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI»**

Mahkamova Iroda Suhbatulla qizi

Alfraganus universiteti Pedagogika fakulteti

Maxsus pedagogika (logopediya) yo'nalishi

2 bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Alfraganus universiteti

*v.b dotsent PhD **Utbasarova Umida.M***

ANNOTATSIYA

Maqolada nutqining umumiy rivojlanmaganligi (ONR) bo'lgan katta maktabgacha yoshdagi bolalarda predikativ (fe'l) lug'atni shakllantirish xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, bunday bolalarda predikativ lug'atni faollashtirish jarayonida uchraydigan o'ziga xos qiyinchiliklar hamda maktabgacha yoshdagi ONRli bolalarda fe'l leksikasini shakllantirish yo'nalishlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: predikativ (fe'l) lug'at, ONR (nutqning umumiy rivojlanmaganligi), faol va passiv lug'at, so'zning semantik tuzilmasi.

АННОТАЦИЯ

В статье представлено описание особенностей формирования предикативного словаря у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи, обозначены характерные трудности для

детей с общим недоразвитием речи при актуализации предикативного словаря и направления формирования глагольной лексики у дошкольников с ОНР.

Ключевые слова: предикативный (глагольный) словарь, ОНР(общее недоразвитие речи), активный

и пассивный словарь, семантическая структура слова.

ANNOTATION

The article presents a description of the features of the formation of a predicative (verb) vocabulary in senior preschool children with general speech underdevelopment (GSU). It also identifies the specific difficulties that children with GSU experience in the actualization of predicative vocabulary, as well as the directions for developing verb lexicon in preschoolers with general speech underdevelopment.

Keywords: predicative (verb) vocabulary, GSU (general speech underdevelopment), active and passive vocabulary, semantic structure of the word.

Predikativ (fe'l) lug'at — bu tildagi predmetning holatini yoki harakatini bildiruvchi so'zlarning umumiy majmuasidir. Ma'lumki, predikativ leksika rus tili tizimida yetakchi o'rinni egallaydi, chunki uning birliklari gapning shakllanishida faol ishtirok etadi. Hozirgi vaqtda predikativ leksikaning mazmuni va xilma-xilligi haqida turli ilmiy konsepsiyalar mavjud.

Masalan, tilshunoslikda predikativ lug'at sintaktik nuqtai nazardan turli so'z turkumlari orqali ifodalanadi (G.A. Zolotova, Yu.A. Levitskiy, L.M. Vasil'ev).

G.A. Zolotova ta'kidlaganidek, predikat morfologiyada turli soʻz turlari orqali ifodalanishi mumkin, biroq predikativ leksikaning yadrosi fe'llardir.

Mahalliy olimlar L.S. Vygotskiy va A.A. Leontyev predikativ leksikani egallashni insonning ruhiy holatining bir fenomeni sifatida koʻrib chiqqanlar. V.V. Vinogradov va boshqa tadqiqotchilar fikricha, predikat sintaktik birliklarning tashkil etilishida — yaʼni nutqiy kommunikatsiyaning asosida — markaziy oʻrin tutadi.

E.G. Xomyakova esa shunday deydi: “Til ongining shakllanishidagi predikativ bosqich — bu inson intellekti rivojlanishining yangi sifat bosqichi boʻlib, u faqat aql-idrokli mavjudotga xosdir.”

Shunday qilib, olimlar predikatga katta ahamiyat beradilar, chunki u ichki nutqni rejalashtirish va sintaktik tuzilmalarni tashkil etish jarayonida muhim rol oʻynaydi.

Predikat — bu ichki nutqning asosi va gapning asosiy boʻlaklaridan biri, shuning uchun predikativ (feʼl) lugʻatning rivojlanishi bolaning tafakkuriga hamda bogʻlangan nutqining shakllanishiga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Bogʻlangan nutqni toʻliq oʻzlashtirish uchun, avvalo, bola boy feʼl lugʻatiga ega boʻlishi zarur, chunki predikatlar tizimi har qanday voqea yoki hikoya ketma-ketligini ifodalashda yetakchi halqa hisoblanadi.

Maʼlumki, feʼl (predikativ) lugʻatning ontogenezdagi rivojlanishi bolaning atrof-muhit haqidagi tasavvurlari rivojlanishiga bogʻliq. Bola yangi predmetlar, hodisalar, ularning belgilarini va harakatlarini oʻrganar ekan, uning lugʻati boyib boradi. Zamonaviy, normal rivojlanayotgan bola 5 yoshga kelib ona tili tizimining deyarli barchasini oʻzlashtiradi: u bogʻlangan nutqda soʻzlay oladi, fikrlarini aniq bayon etadi, murakkab gaplar tuzadi, hikoyalar va ertaklarni osonlikcha qayta soʻzlab bera oladi.

Nutqining umumiy rivojlanmaganligi (ONR) bo'lgan bolalarda intellekt saqlanib qoladi, bu ularga so'zning ma'no jihatini anglash imkonini beradi. Bunday bolalar fe'lining ma'nosini tushuntira oladilar, biroq ularning lug'atiga xos xususiyat — so'zlardan noto'g'ri foydalanish, ya'ni verbal parafaziyalardir (V.A. Goncharova, S.N. Konovalova, R.I. Lalaeva, S.N. Shaxovskaya va boshqalar).

Tadqiqotchilarning (va boshqalarning) ishlarida ta'kidlanishicha, ONRli bolalarda predikativ lug'atni faollashtirishdagi asosiy qiyinchiliklar quyidagilardir:

Taqqoslash va umumlashtirish kabi fikrlash amallarining yetarlicha rivojlanmaganligi;

So'z ma'nolarini farqlash uchun zarur bo'lgan asosiy semantik belgilarni ajrata olmaslik

So'zni topish jarayonining sustligi;

Til tizimidagi paradigmatic aloqalarning barqaror emasligi;

Til tizimidagi semantik maydonlarning shakllanmaganligi [5].

Yuqoridagilarga asoslanib, ONRli maktabgacha yoshdagi bolalarning predikativ lug'atiga xos xususiyatlar quyidagicha ifodalanadi:

✓ Faol va passiv lug'at hajmi o'rtasidagi tafovut. S.N. Konovalova va boshqa mualliflarning fikricha, ONRli bolalar ko'plab so'zlarning ma'nosini tushuna oladilar, ularning passiv lug'ati normal rivojlanayotgan tengdoshlarinikiga juda yaqin, ammo bu so'zlarni ifodali (ekspressiv) nutqda qo'llashda, ya'ni faollashtirishda katta qiyinchiliklarga duch keladilar [4].

✓ ONRli bolalarning predikativ lugʻatida asosan kundalik, tanish harakatlarni ifodalovchi soʻzlar ustunlik qiladi — masalan: yuvinoq, uxlash, yuvinoq, choʻmilinoq, ichinoq, yugurinoq va boshqalar.

Feʻllarni tushinish va ulardan foydalanish koʻpincha vaziyatga bogʻliq xarakterga ega boʻladi (masalan: “Oshpaz nima qilyapti?” — “Kastrulka qoʻyyapti”).

✓ Feʻllarni guruhlariga ajratishda qiyinchiliklar kuzatiladi.

✓ Tez-tez uchraydigan verbal parafaziyalar — yaʼni bir semantik maydonga oid soʻzlarning oʻzaro almashtirilishi (“yugurinoqda” — “sakramoq”; “yozinoqda” — “chizinoq”; “soch olayapti” — “kesinoqda” va hokazo) [5].

✓ Harakatni bildiruvchi feʻllarning otlar bilan almashtirilishi (“yopinoq — eshik”, “yemoq — qoshiq”), yoki aksincha, otlarning feʻllar bilan almashtirilishi (“it — vovullamoq”, “avtomobil — yurinoq”, “stul — oʻtirmoq”) [7].

✓ Antonim va sinonimlarni tanlashda qiyinchiliklar kuzatiladi.

✓ Feʻllarning umumiyroq maʼnodagi soʻzlar bilan almashtirilishi (“chiyillamoq — kuylamoq”, “xursand boʻlmoq — kulinoq”) [5].

Ushbu omillarni hisobga olgan holda predikativ (feʻl) leksikasini shakllantirish quyidagi yoʻnalishlarda olib boriladi:

✓ Atrof-muhit haqidagi tasavvurlarni kengaytirish bilan bir qatorda lugʻat hajmini kengaytirish, shuningdek kognitiv faoliyatni (tafakkur, idrok, tasavvur, xotira, diqqat va boshqalar) rivojlantirish;

✓ Soʻz maʼnolarini aniqlashtirish;

✓ Soʻzning semantik tuzilmasini uning asosiy tarkibiy qismlari birligida shakllantirish;

✓ Semantik maydonlarni va leksik tizimni tashkil etish;

✓ Lugʻatni faollashtirish, yaʼni soʻzni topish jarayonini takomillashtirish va soʻzlarni passiv lugʻatdan faol lugʻatga oʻtkazish [2].

Maktabgacha yoshdagi bolalarda predikativ (feʼl) leksikasining shakllanishi ularning nutqiy, aqliy va kognitiv rivojlanishining muhim koʻrsatkichlaridan biri hisoblanadi. Feʼl lugʻatining boyligi bola nutqining grammatik tuzilmasi, bogʻliqligi va ifodaliligi bilan bevosita aloqadordir. Ayniqsa, nutqining umumiy rivojlanmaganligi (ONR) boʻlgan bolalarda bu jarayon maxsus logopedik yondashuvni talab qiladi.

Predikativ lugʻatni rivojlantirish jarayonida logoped tomonidan quyidagi pedagogik va psixolingvistik tamoyillarga asoslanish muhim:

1. Bosqichma-bosqichlik tamoyili — bola avvalo oddiy harakatlarni bildiruvchi feʼllarni oʻzlashtiradi (masalan, yemoq, ichmoq, yuvinmoq), soʻngra murakkabroq, koʻchma maʼnoli yoki mantiqiy bogʻlanishli feʼllarni (masalan, oʻylamoq, solishtirmoq, tushunmoq).

2. Vizual tayanchdan foydalanish — feʼllarni idrok etishda koʻrgazmali materiallar (rasmlar, predmetlar, harakatli oʻyinlar) yordamida bolada soʻz–harakat–obraz oʻrtasida mustahkam aloqa shakllantiriladi.

3. Faol nutqni ragʻbatlantirish — logoped mashgʻulotlarida bolaga mustaqil gap tuzish, feʼllarni toʻgʻri qoʻllash, antonim va sinonimlarni topish, harakatni taʼriflash imkoniyatlari yaratiladi.

4. Kontekstual oʻrganish — feʼllar turli vaziyatlarda, real yoki oʻyinli kontekstda oʻrganiladi. Masalan: “Bola nima qilyapti?”, “Qayerga yuguryapti?”, “Nega u sakradi?” kabi savollar yordamida bola feʼlni mantiqan toʻgʻri ishlatishga oʻrganadi.

Tajriba ko'rsatadiki, ONRli bolalarda predikativ lug'atning shakllanish jarayoni quyidagi ijobiy o'zgarishlarga olib keladi:

fe'llarning semantik differentsiallashtirishi, ya'ni bola bir-biriga yaqin ma'noli harakatlarni farqlay boshlaydi;

so'z boyligi kengayadi, passiv lug'atdan faol lug'atga o'tish tezlashadi;

bog'langan nutq (hikoya tuzish, voqeani ifodalash) aniqroq, mantiqan izchil bo'ladi;

nutqiy tafakkur va grammatik to'g'rilik darajasi oshadi.

Logopedik amaliyotda fe'l lug'atini shakllantirish uchun quyidagi mashq turlari samarali hisoblanadi:

harakatni ko'rsatib aytish (masalan: "Men yurayapman", "U sakrayapti");

so'z almashtirish mashqlari (antonim va sinonimlar bilan ishlash);

so'zdan gap tuzish;

tasvir asosida hikoya tuzish (fe'llarni faol qo'llash orqali);

rol o'yinlari va dramatizatsiyalar (bolaning harakatni nutq bilan bog'lash qobiliyatini kuchaytiradi).

Shunday qilib, predikativ (fe'l) lug'atni shakllantirish maktabgacha yoshdagi ONRli bolalarda nutqiy faoliyatni rivojlantirish, tafakkurni faollashtirish, hamda bog'langan nutqni shakllantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon logoped, tarbiyachi va otalarning o'rtasidagi hamkorlikni talab etadi.

Xulosa

Yuqoridagi ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, predikativ (fe'l) lug'atning shakllanishi maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy, aqliy va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ayniqsa, nutqining umumiy rivojlanmaganligi (ONR) bo'lgan bolalarda bu jarayon murakkab kechib, maxsus logopedik yondashuvni talab etadi.

Fe'l lug'ati bolaning fikrlash jarayonlari, grammatik tuzilmani o'zlashtirish, bog'langan nutqni shakllantirish va muloqotga kirishish ko'nikmalari bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli, predikativ leksikani rivojlantirishda so'z ma'nosini aniqlashtirish, semantik maydonlarni tashkil etish, lug'atni faollashtirish va kognitiv faoliyatni rag'batlantirish muhim yo'nalishlar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Vygotskiy L.S. Myshleniye i rech' – M.: Pedagogika, 1999. – 352 s.
2. Leontyev A.A. Psixolingvistika asoslari – M.: Smysl, 2003. – 288 s.
3. Zolotova G.A. Kommunikativnye aspekty russkogo sintaksisa – M.: Nauka, 1982. – 368 s.
4. Konovalova S.N. Formirovanie predikativnogo slovaryu u doshkolnikov s obshchim nedorazvitiem rechi // Defektologiya, 2017. – №4. – S. 45–49.
5. Lalaeva R.I. Metodika formirovaniya leksiko-grammaticheskix sredstv yazyka u detey s OHP – SPb.: Rech', 2001. – 240 s.
6. Xomyakova E.G. Predikativnaya stadia formirovaniya yazykovogo soznaniya v ontogeneze // Psixolingvisticheskiy vestnik, 2015. – №2. – S. 33–38.
7. Goncharova V.A. Osobennosti aktivizatsii glagol'nogo slovaryu u detey s OHP // Logopediya i lingvodidaktika, 2018. – №3. – S. 27–31.
8. Karimova M.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bog'langan nutqni rivojlantirishning psixolingvistik asoslari – Toshkent: TDPU, 2020. – 156 b.
9. Rasulova N.R. Nutqi buzilgan bolalarda fe'l lug'atini rivojlantirish metodikasi // "Logopediya va maxsus ta'lim" ilmiy jurnali, 2021. – №2. – B. 42–47.
10. Mahmudova D.S. Maktabgacha ta'limda nutqni o'stirish metodikasi – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 210 b.

